

NİZAMI GƏNCƏVİ DİNİ-FƏLSƏFİ-İRFANI KONTEKSTDƏ

Vüqar ƏHMƏD,

AMEA-nın N.Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun
Mətbuat tarixi və publisistika şöbəsinin müdiri,
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor;
vuqar.ehmed.63@mail.ru

AÇAR SÖZLƏR: Nizami Gəncəvi, Qurani-Kərim, ayə, qəzəl, məsnəvi.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: Низами Гянджеви, Священный Коран, стих, газель,
маснави (рифм с двумя строками).

KEY WORDS: Nizami Ganjavi, Holy Quran, verse, ghazal, masnavi
(rhyme with two lines).

Giriş: Nizami Gəncəvi ümumbəşəri mahiyyət daşıyan, ecazkar poetik qüvvəyə malik yaradıcılığı ilə Şərq bədii təfəkkürünü elmi-fəlsəfi fikirlərlə zənginləşdirmiş və şeiriyyəti görünməmiş yüksəkliklərə qaldırılmışdır. Mütəfəkkir şairin məşhur “Xəmsə”si dünya ədəbiyyatının şah əsərləri sırasında layiqli yer tutur və insanlığın mənəvi sərvət axtarışının zirvəsində dayanır. Nizami Gəncəvi bütün yaradıcılığı boyu lirik şeirlər yazmış və sonralar poemalarında irəli sürdüyü mütərəqqi ictimai-fəlsəfi fikirlərini ilk dəfə həmin şeirlərində ifadə etmişdir. O, Yaxın Şərq xalqlarının ədəbiyyatına son dərəcə yüksək humanist ideyalar gətirmiş, Şərq ədəbiyyatına yeni bir istiqamət vermiş, bədii yaradıcılığı həmişə həyatla əlaqələndirməyə çalışmışdır.

Nizami yaradıcılığının dünya söz sənəti müstəvisində yerini dəqiq müəyyən edən akademik İsa Həbibbəyli yazır: “Yazılı ədəbiyyat Azərbaycanda XII əsrdə özünün ən yüksək zirvəsinə çatmışdır. Dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin ölməz “Xəmsə”si geniş mənada türk-müsəlman dünyası ədəbiyyatının apogeyini təşkil edir. Nizami Gəncəvinin zəngin yaradıcılığını nəzərə almaqla heç tərəddüd etmədən demək olar ki, ümumşərq miqyasında farsdilli poeziya üzrə rəqabət mühitində Azərbaycan birincilik qazanmışdır. XII əsrdə formalaşmış Nizami ədəbi məktəbi ənənələri uzun əsrlər türk-müsəlman dünyası ədəbiyyatının inkişafına qüvvətli təsir göstərmişdir” [1, s.168].

“Nizami Gəncəvi lap çoxdan yalnız Azərbaycanın övladı olmaqdan çıxıb. Onun ədəbi yadigarları bəşəriyyətin ən qiymətli sərvətləri xəzinəsinə daxil olub, özü isə bütün xalqların, insanlığın övladı olmaq mərtəbəsinə ucalıb” [2, s.7].

Azərbaycan ədəbiyyatı olduqca zəngin ənənələrə söykənir. İslam dini yayıldıqdan sonra isə bu ədəbiyyat müqəddəs Qurani-Kərimin mübarək ayələrinin qiraəti, təcvidi, bəlağəti, ərəb dilinin morfologiyası və sintaksisi olan “sərf və nəhv” elmlərinin təsiri ilə daha da inkişaf etmiş, bədii xüsusiyyətləri, aparıcı ədəbi cərəyanları, fəlsəfi təlimləri ilə öz izahını tapmış, ədəbi yaradıcılığını müəyyən etmiş və müxtəlif ədəbiyyatlar arasında əlaqələrin yaranmasına səbəb olmuşdur. Uca Yaradanın insanlığa xitabı, hidayət və inayəti olan İslam dininin Müqəddəs Kitabının milli ədəbiyyatımıza nüfuzedici təsirindən danışarkən filologiya elmləri doktoru Mahirə Quliyeva yazır: “Qurani-Kərimin bəlağəti, məntiqi elmiyi və həmişəyaşarlığı, eləcə də mövzu genişliyi və bu mövzuların əbədi aktuallığı (hekayələr, dəvət, ehkamlar və s.) ədəbiyyatın hər dönəmində zamanla səsleşərək onun ana xəttini təşkil etmişdir. ... Ədəbiyyatın hər bir dönəmində, istər klassik, istərsə də aşıq yaradıcılığında ruhun, xilqətin ən gözəl tərbiyəçisi olan Quranın hikmət, ibrət və nəsihətləri hər dövrün ictimai-siyasi və mədəni durumuna uyğun tərzdə ədəbiyyatın özülünü təşkil etmişdir” [3, s.250].

Deyilənlərdən çıxış edib söyləyə bilərik ki, İslam Şərqi ədəbiyyatında müqəddəs Qurani-Kərimin müstəsna rol oynadığı təkzibedilməz faktdır. Müsəlman xalqları arasında ədəbi fikrin aparıcıları vasitəsilə möhkəm sütunları olan bu körpü xalqlar arasında qiyamətə qədər ədəbi əlaqələr yaradacaqdır. Günümüzədək mükəmməl inkişaf yolu keçmiş dini-irfani motivlər xalqların mədəni ünsiyyəti ilə qarşılıqlı təmasda və təsirdə daha da cilalanmışdır. Bu proses həm də cürbəcür millətlərdən olan şairlərin bir-birilə məktublaşması, şeirləşməsi ilə baş vermişdir. Bu da öz növbəsində fars şairləri Şeyx Sədi Şirazinin, Ömər Xəyyamın, Rudəkinin, Firdovsinin, Hafiz Şirazinin təkcə fars əqvamında deyil, bütün türk dünyasında, Osmanlı mütəfəkkirləri Mövlana Cəlaləddin Ruminin, Əhməd Yəsəvinin, Yunus Əmrənin bütün Şərq dünyasında tanınmasına, Azərbaycan dühaları Xəqaninin, Nizaminin, Nəsiminin, Xətəinin, Füzulinin bütün Şərq dünyasında sevilməsinə gətirib çıxarmışdır. Təsadüfi deyil ki, hind şairi Əmir Xosrov Dəhləvi Azərbaycan şairi Əfzələddin Xəqaniyə nəzirə yazmış, özbək şairi Əlişir Nəvai (1444-1501) Azərbaycan şairi Şeyx Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”sinin təsiri ilə “Xəmsə” bağlamış, “Xəmsə”ni bitirdikdən sonra onun son səhifələrində bir məclis təsvir etmişdir. Məclisin yuxarı hissəsində Əbdürrəhman Cami və Əmir Xosrov dayanmış, daha yuxarıda və mərkəzdə Nizami Gəncəvi qərar tutmuşdur. Onların arxasında isə Firdovsi, Ənvəri, Xəqani, Həsən Dəhləvi, Ünsüri və başqa Şərq şairləri təsvir edilmişdir. Bununla da, Nəvai orta əsrlərdə Şərq poeziyasının tarixində Nizaminin ən uca mərtəbədə olduğunu göstərmişdir.

Şeyx Nizami ondan sonra poeziya meydanına gələn bütün fars və türkdilli şairlərin ustadı sayılır. Təsadüfi deyil ki, Anadolunun ən məşhur şairlərindən olan Ziya paşa Nizaminin misilsiz şair olduğunu çox zəngin şəkildə nəzmə çəkmişdir:

Təqidi buraxsa gər Nizami,
Ecazə yetər idi kəlamı.
Bir dürr yenə leyk o piri-fani,
Yox “Xəmsə”sinə nəziri-sani.
Tənzirə ani Əmiri-Xosrov,
Etmiş idi ki, gərçə hümməti-nov.
Təbə bihudə verdi-rəncə,
Qəndə Dəhli, qəndə Gəncə.
Aləmdə durur ikən Nizami,
Aqil eyləməz bu iltizami [4, s.347].

Nizami Gəncəvi müsəlman Şərq ədəbiyyatında elə bir iz buraxmışdır ki, yüzlərlə İran və Hindistan şairi onun təsiri ilə yazıb-yaratmışdır. Bu məsnəvilərdən ən məşhurları: Əmir Xosrov Dəhləvinin “Mətləül-Ənvar”, Dərviş Əşrəf Marağayinin “Minhəcül-Əbrar”, Haşimi Kirmaninin “Məzhərül-Asar”, Ürfi Şirazinin “Məcməül-Əbkar”, Məlik Quminin “Mənbəül-Ənvar”, İtabi Təkləvinin “Mənzəül-əbrar”, Qasım Əsirinin “Riyazül-ənvar”, Ədhəminin “Rəfiqüs-Saligin”, Zülalının “Hüsni-Kəlusuz”, Molla Şeydanın “Dövləti-bidar” əsərləridir. Lakin Nizami ədəbi məktəbində yetişmiş sənətkarlar bunlarla da bitmir. Onların sayı minlərlədir ki, burda onların adını sadalamaq müşkül məsələdir.

Nizaminin türk ardıcılı Əlişir Nəvai: “Nizami ustadımdır. O, mənə ilham verir, ona səcdə edirəm, o, pirdir, Xızırdir”, – demişdir.

Bəs, görəsən, niyə müsəlman Şərfinin bu böyük şeir ustaları şeyx Nizamini özünə pir sayır?

Akademik Bəkir Nəbiyev yazırdı: “Minacat, nət və tövhidlər bədii yaradıcılıq sahəsində fundamental bir niyyətin icrasına başlamaq ərəfəsində Allahın şəninə təriflər deməklə öz nəcib, müqəddəs borcunu yerinə yetirmək, bu yolda Yaradandan kömək diləmək məqsədini daşımışdır.

Əvvəllər də bizdə bu sahədə qələm çalmış şairlər olduğuna baxmayaraq, məsələni yerli-yataqlı qoyub fundamental tərzdə həll etmək baxımından ədəbiyyatımızda birincilik çələngi Nizami Gəncəviyə məxsusdur. O hələ öz “Xəmsə”sinin ilk bahar qaranquşu olan “Sırlar xəzinəsi”ndəki

“Allaha xitab”ında bizə vəsiyyət edirdi ki, hər birimiz bütün nəcib, xeyirxah, alicənab işlərimizi hökmən Allahın adı ilə başlayıb, elə Onun əzəli və əbədi adı ilə də qurtaraq:

Şərəfli, ədalətli Tanrının adı ki, var,
Hikmət xəzinəsini açan açardır, açar.
Hər sözün, düşüncənin Odur əvvəli, sonu,
Nə söyləsən Tanrının adıyla qurtar onu.

Bu əhdinə sadıq qalan şair ikinci böyük məsnəvisi olan “Xosrov və Şirin”i də Allaha ünvanladığı beytlə başlayır:

Kömək qapısını aç, ey Yaradan!
Göstər Nizamiyə düz yolu hər an! [5, s.26-27].

“Peyğəmbərin şərəfli adını yazıda əks etdirən hərfələrin özü də şeirimizdə onu tərənnüm etməyin vasitələrindən biri kimi uzun müddət şairlərimizi məşğul etmişdir. Bu işdə də bizə məlum olan əsərlərə əsasən desək, birincilik çələngi yenə dahi Nizamiyə məxsusdur. O hələ “Sirlər xəzinəsi”ndə “Sonuncu Peyğəmbərin şərəfinə” adlı xüsusi bir bölmə seçmiş və onu bu sözlərlə başlamışdır:

Varlığın lövhəsinə ilk söz yazanda qələm –
Əhmədin “əlif”ini yazıbdır onda qələm.
“Əlif” “hey”i mülkünə hakim edəndən bəri,
“Dal” onun boyunbağı, “mim” də ki, bir kəməri...
Sonuncu peyğəmbərlik verildi Məhəmmədə.

Uca Allah müqəddəs Qurani-Kərimin 68-ci - “Nun” və ya “Qələm” surəsinin 1-3-cü ayələrində buyurur: **“Nun! And olsun qələmə və (mələklərin) yazdıqlarına (yaxud lövhi-məhfuzda yazılanlara) ki, Sən (ya Rəsulum!) Rəbbinin neməti sayəsində divanə deyilsən! Və həqiqətən, səni minnətsiz (tükənmək bilməyən) mükafat gözləyir!”** [6].

Şübhəsiz ki, Nizami Gəncəvi “Varlığın lövhəsinə ilk söz yazanda qələm, Əhmədin “əlif”ini yazıbdır onda qələm, – deyərkən bu mübarək ayələri nəzərdə tutmuşdur.

Hamı bilir ki, Peyğəmbərimizin adının oxunuşu da Əhməddir və vaxtilə İncildə məhz bu şəkildə yazılmışdır” [5, s.28].

Müqəddəs Qurani-Kərimin “Saff” surəsinin 6-cı ayəsində Allah-Təala buyurur: **“Onu da xatırla ki, bir vaxt Məryəm oğlu İsa belə demişdi: “Ey İsrail oğulları! Həqiqətən, mən özümdən əvvəl nazil olmuş Tövrəti təsdiq edən və məndən sonra gələcək Əhməd adlı bir peyğəmbərlə (sizə) müjdə verən Allahın elçisiyəm!” Sonra (İsa, yaxud Məhəmməd əleyhissəlam) onlara açıq-aşkar möcüzələr gətirdikdə onlar: “Bu, açıq-aydın sehrdir!” – dedilər”** [6].

Şeyx Nizami burada məhz müqəddəs İncildə vurğulanan “Əhməd” isminin mütəşəbbih şifrələrini heyrətamiz təşbihlərlə bəzəyərək, özünəməxsus şəkildə açıqlayır; “Əlif”-“Ə”, “Hey”-“H”, “Mim”-“M”, “Dal”-“D”.

“Əlif” “hey”i mülkünə hakim edəndən bəri,
“Dal” onun boyunbağı, “mim” də ki, bir kəməri.
Bu kəmə, boyunbağı edib camal sahibi,
Səadət dünyasında olub kamal sahibi.

Uca Allah müqəddəs Qurani-Kərimin 21-ci - “Ənbiya” (“Peyğəmbərlər”) surəsinin 107-ci ayəsində buyurur: **“Səni də (Ya Rəsulum!) aləmlərə (bütün insanlara və cinlərə) ancaq bir rəhmət olaraq göndərdik!”** [6].

Uca Yaradan müqəddəs Qurani-Kərimin 33-cü - “Əhzab” surəsinin 56-cı ayəsində buyurur: **“Həqiqətən, Allah və Onun mələkləri Peyğəmbərə salavat göndərirlər (xeyir-dua verirlər). Ey iman gətirənlər! Siz də ona salavat göndərib (onun üçün salavat deyib) layiqincə salamlayın! (Allahümmə səlli əla Muhəmmədin və ali Muhəmməd; əssəlamu əleykə əyyuhənnəbi və rəhmətullahi və bərəkətuhu–deyin!)”** [6].

Allah-Təala Həzrət Məhəmmədə (s) intəhasız eşqinin təsdiqi olaraq isə “Əraf” surəsinin 157-ci ayəsində belə buyurur: **“O kəslər ki, əllərindəki Tövratda və İncildə (adını, vəsfini və əlamətlərini) yazılmış gördükləri rəsula–ümmi (heç kəsin yanında oxuyub elm öyrənməmiş və ya məkkəli) peyğəmbərə tabe olurlar. (O Peyğəmbər) onlara yaxşı işlər görməyi buyurur, pis işləri qadağan edər, təmiz (pak) nemətləri halal, murdar (napak) şeyləri haram edər, onların ağır yükünü yüngülləşdirər və üstlərindəki buxovları açar (şəriətin çətin hökmlərini götürər). Ona (o Peyğəmbərə) iman gətirən, yardım göstərən və onunla (Quranın) ardınca gedənlər məhz onlar nicat tapanlardır!”** [6]

Nizami Gəncəvi də Allahın Rəsulunu (s) çox sevmiş, bütün əsərlərində onu mədh etmiş və bütün əsərlərində olduğu kimi “İskəndərnamə”sinin Həzrət Məhəmmədə (s) həsr etdiyi “Sonuncu Peyğəmbərin tərifi” bölməsində də bunun olduqca nəfis şəkildə poetik təsdiqini vermişdir:

Nizami bu uca dərğahda ancaq,
Ulu Mustafanı şəfi tutacaq.
Möhkəm hökmləri xalqa çatdıran,
Seçilmiş elçidir Ulu Tanrıdan.
Ən dəyərlisidir bütün bəşərin.
Əzəldən əbədə bütün yaranış,
Məhəmməd adından almışdır naxış.

Müqəddəs Kitabımızın 59-cu - “Həşr” (“Toplanma”) surəsinin 21-24-cü ayələrində buyurulur: **“(Ya Peyğəmbər!) Əgər Biz bu Quranı bir dağa nazil etsəydik, sən onun Allahın qorxusundan (kiçildiyini) parça-parça olduğunu görərdin (halbuki ağıl və ruh sahibi olan insan onun öyüd-nəsihətlərindən ibrət almır). Biz bu misalları insanlar üçün çəkirik ki, bəlkə, düşünələr. O Özündən başqa heç bir tanrı olmayan, gizlini də, aşkarı da bilən Allahdır. O rəhmlidir, mərhəmətlidir! O Özündən başqa heç bir tanrı (məbud) olmayan, (bütün məxluqatın) ixtiyar sahibi, müqəddəs (pak) olan, (bəndələrinə) salamatlıq, əmin-amanlıq bəxş edən, (hər şeydən) göz-qulaq olub (onu) qoruyan, yenilməz qüdrət (qüvvət) sahibi, (hamını istədiyi hər hansı bir şeyə) məcbur etməyə qadir olan, (hər şeydən) böyük (hər şeyin fəvqündə) olan Allahdır. Allah (müşriklərin) Ona qoşduqlarından (şəriklərdən) ucadır. O, (hər şeyi) yaradan, yoxdan var edən, (hər şeyə) surət verən Allahdır. Ən gözəl adlar (əsmayi-hüsna) ancaq Ona məxsusdur. Göylərdə və yerdə nə varsa (hamısı) Onu təqdis edib şəninə təriflər deyər. O, yenilməz qüvvət sahibi, hikmət sahibidir!** [6]

Nizami Gəncəvi də haqlı olaraq həyatda mövcud olan bütün elmləri, bilgiləri, hikmətləri, gözəllikləri Uca Allahla bağlayır və buna “Yeddi gözəl”də dəruni misralarla fəlsəfi şərh verir:

İzlədim yolunu səyyarələrin,
Nə ki, elmlər var gizli və dərin.
Oxudum, xəbərdar oldum da vardım,
Varlıqlar sirrini yer-yer axtardım.
Səni tapan kimi yumdum kitabı,
Hamının Sənədir gördüm xitabı.

Nizami Gəncəvi Uca Allahın yoxluq içində var olduğunu və kainatı yoxdan xəlq etdiyini, həyatın, varlığın, mövcudatın yalnız Onun iradəsi ilə hərəkət etdiyini, eyni zamanda “Nur” surəsinin 35-ci ayəsində buyurulduğu kimi, “nur üstündə nur olduğunu və istədiklərini Öz nuruna qovuşdurduğunu” “Leyli və Məcnun” dastanında çox gözəl şəkildə vurğulayır və nur xəzinəsini onun üzünə açmasına dua edir:

Ey mənim ağıma mənalər verən,
Mən axtarışçıyam, sən yol göstərən.
Yollarım qorxulu olsa da bu dəm,
Sən ki, Rəhbərimdən, qorxan deyiləm.

Tozlara dönsə də bu aciz bədən,
 Hər yerdə, hər zaman məbudum Sənsən.
 Böyük dərgahına girdiyim zaman,
 Neylər bu dərgahdan qovulmuş şeytan?
 Gənim qərq olmamış qanlı sulara,
 Rəhm et, əlimdən tut, qalmayım darda.
 Açı mənim üzümə nur xəzinəsi,
 Zülmlər içindən xilas et məni!

Müqayisə üçün baxaq: **“Allah göylərin və yerin nurudur. Onun nuru, içində çıraq olan bir taxçaya (çıraqdana) bənzər; taxçadakı o çıraq bir qəndilin içindədir, o qəndil isə, sanki parlaq bir ulduzdur. O çıraq nə şərqdə, nə də qərbdə olan mübarək bir zeytun ağacından yandırılır. Onun (zeytun ağacının) yağı özünə od toxunmasa da, sanki (haradasa) işıq saçır. O, nur üstündə nurdur. Allah dilədiyini öz nuruna qovuşdurur. Allah insanlar üçün misallar çəkir. Allah hər şeyi biləndir!”** [6].

Məlumdur ki, klassiklərimiz öz əsərlərinin külliyyatını, əsasən, divan ənənəsi üzərində qurmuşlar. Divan ənənəsini rəvnəqləndirən isə dini poeziya idi. Allahın adı ilə başlanğıc, Tövhid – Allahın birliyi və şəriksizliyi barədə şeir parçası, Minacat – Allaha xitab və dua, Nət – Həzrət Peyğəmbərin tərifı, Meracnamə – Rəsulullahın meracının təsviri, Möcizat – Peyğəmbərin möcüzələri, Mədhi-Çahar yar – Dörd xəlifənin tərifı də bu ənənədən gələn başlanğıclardır.

Nizami yazır:
 Əlinin eşqində sabitqədəməm,
 Ömər sevgisindən uzaq deyiləm.
 Hər iki nur ilə nurlanır dimaq:
 Əbubəkr bir şamdır, Osman bir çıraq.

Həzrət Məhəmməddən (s) tolerantlıq dərsləri alan, onun nurlandırdığı Haqq şöləsinin hərarəti altında bütün bəşəriyyəti bağrına basan dahi Nizami öz əsərlərində heç vaxt “sünni”, yaxud “şiə” məzhəbindən olduğunu bəyan etməmişdir. Buna görə də onun hansı məzhəbdən olduğu haqqında dəqiq məlumat yoxdur. Ancaq dahi şairin beş əsərinin hər birini divan ənənəsinə uyğun olaraq “Bəsmələ”, “Tövhid”, “Minacat”, “Nət”, Rəsulullahın (s) meraca yüksəlməsinin təsviri, möcüzələri, “mədhi-çahar” ilə başlaması onun iman, təqva sahibi, Allahın mömin bəndəsi olduğunu, eyni zamanda müqəddəs Qurani-Kərimin buyruqlarından, İslam ehkamlarından, Həzrət Məhəmmədin (s) hədisi-şəriflərindən, qissələrdən, ecazlardan, hikmətlərdən, gerçək tarixləri əks etdirən rəvayətlərdən xəbərdar olduğunu sübuta yetirir.

“Klassiklərimizin ardıcıl olaraq izlədikləri əsas mövzulardan biri tövhiddir. Bu baxımdan çox təbiidir ki, Nizami “Xosrov və Şirin” poemasında bu məsələyə xüsusi parça həsr etmiş və ona izlədiyi məqsədə uyğun olaraq belə aydın və konkret bir ad vermişdir: “Yaradanın təkliyi haqqında”. Burada Qurani-Kərimin 112-ci - “İxlas” surəsindəki hökmlər çox incəliklə izlənilir, bu poetik təqdimatda isə tam təsdiq olunur:

Dilimdə hər şeydən uca bir ad var,
 Bu ada bağlıdır bütün varlıqlar,
 Təkdir, misilsizdir, - kim deyil agah?
 Ulular deyirlər Ona tək Allah.
 ...İdrakın çatırsa vahid Allaha,
 “Nədir? Və necədir?” soruşma daha! [5, s.27]

“O söz yaradan sənətkara min afərin ki, hər bir arpadan bir cövhər yaradır” [7, s.26].

Nizami söz ustasıdır, sözün dəyərini, qiymətini çox yaxşı bilir, o, sözdən möhtəşəm abidələr inşa etmişdir, özü də elə abidələr ki, müqəddəs Qurani-Kərimin hikmət möcüzələrindən, bəlağətindən, bədiyyətindən, ləfzi gözəlliklərindən, mənə incəliklərindən qaynaqlanmışdır:

“Yaradıcılığına böyük hörmət və sevgi ilə yanaşdığımız, hər sözündən özümüza ibrət götürdüyümüz şairin “Sirlər xəzinəsi” digər əsərlərindən fərqli olaraq, Quran üslubuna uyğun şəkildə yazılmışdır. Əvvəlcə bir mətləb nəzərə çatdırılır, sonra isə ona uyğun ibrət, nəsihət, hikmət dolu hekayə və təmsil işlənir. Təbiidir ki, sonda müvafiq ibrətamiz nəticələr çıxarılır. Bu məsnəviyə qayıdışımızın ikinci səbəbi əsərdə Allaha xas atributların təzadlı şəkildə işlədilməsidir. Yoxu var, varı yox etməsində əbədilik və fanilik anlamları vardır.

“Sirlər xəzinəsi”ndə “yox”, “var”, “fani”, “baqi” kimi ifadələr misra daxilində təzadlı şəkildə işlədilərək Allaha xas atribut və substansiyanı qabarıq şəkildə oxucusuna çatdırır. “Rahmən” surəsinin 26-27-ci ayələrində deyilir: **“(Yer) üzündə olan hər kəs fanidir (ölümə məhkumdur). Ancaq əzəmət və kərəm sahibi olan Rəbbinin zati baqidir”** [6].

Ayənin məzmunu Nizami şeirində öz əksini bu şəkildə tapıb:

Biz hamımız faniyik, həmişə baqi olan Sənsən,
Müqəddəs uca məmləkət yalnız Sənindir.

Və ya:

Ey əzəldən bizlər olmadıqda belə var olan,

Ey bizlər fani olduqdan sonra da əbədi yaşayan.

Torpaqdan yaranan insan sonda yenə torpağa gedər, yəni kimsə özüylə bir şey aparmaz:

Bu torpaqda yaşayanların hamısı torpaq olublar,

Torpaq nə bilir ki, bu torpaqda nə var? [8, s.20]

Müqəddəs Kitabımızın “Rahmən” surəsinin 14-cü ayəsinə - “Xələqəl insana min salsalin kəl fəxxar” **(İnsanı (Adəmi) saxsı kimi (toxunduqda səs çıxardan) quru palçıqdan O yaratdı)** nəzər yetirsək, ilk insan və ilk peyğəmbər Həzrət Adəmin (ə) yaradılışı ilə bağlı Qurani-Kərimdəki bu ayələrin Nizami Gəncəvinin yuxarıda qeyd olunan misralarında poetik təsdiqini tapdığını görürük.

Dahi şair “hamısı torpaq olublar” dedikdə həm Qurani-Kərimin bir sıra ayələrinə uyğun olaraq insanın öldükdən sonra torpağa getdiyini və zaman keçdikcə torpağa qarışdığını, eyni zamanda Həzrət Adəmdən (ə) sonra dünyaya gələn bütün insanların ana bətnində qan laxtasından yarandığını nəzərdə tutur. Çünki həmin qan laxtasında torpaqda olan bütün elementlər mövcuddur. Belə ki, Uca Yaradan Qurani-Kərimin 96-cı - “Ələq” (Qan laxtası) surəsinin ilk beş ayəsində buyurur: **“(Ya Peyğəmbər! Qurani-Kərimi bütün məxluqatı) yoxdan yaradan Rəbbinin adı ilə oxu! O, insanı laxtalanmış qandan yaratdı. Oxu! Sənin Rəbbin ən böyük kərəm sahibidir! O Rəbbin ki, qələmlə (yazmağı) öyrətdi. (O Rəbbin ki) insana bilmədiklərini öyrətdi”** [6].

Onu da qeyd edək ki, bu, Həzrət Məhəmmədə (s) nazil olan ilk ayələrdir və peyğəmbərlik də Ona Uca Yaradan tərəfindən həmin zaman verilmişdir.

Müqəddəs Qurani-Kərimdə 14 əsr bundan qabaq vurğulanan rüşeymin qan laxtasından yaranması məsələsini embriologiya elmi yalnız 1973-cü ildə kəşf etmişdir. Bu da şübhəsiz ki, müqəddəs Qurani-Kərimin hikmət və möcüzələrini bəyan etməklə yanaşı, onun Allah kəlamı olduğunu açıq-aydın sübuta yetirir.

Həzrət Məhəmməd (s) mübarək hədisi-şeriflərinin birində buyurur: “Namaz dinin dirəyidir”.

“Nizami namazın merac nemətini belə dəyərləndirmişdir: “Namaz Uca Allahın xüsusi nemətidir”, “Namaz ümmət üçün xilas fərmanıdır”, “Namaz həqiqi məhəbbət xəzinəsidir”, “Namaz insanlığın sevinc müjdəsidir”, “Namaz cəhənnəmdən azad olmaq vasitəsidir” [9, s.744-745].

İslam alimlərinə görə, Məhəmməd peyğəmbər (s) “Meraca” qalxan zaman Allah onun üçün zamanı kəsmiş və vəhy mələyi Cəbrail Həzrət Məhəmmədi maddiyyat içərisində mövcud olmayan bir məkana (əslində, o məkən da maddiyyat aləmindəki məkən deyil. Çünki Uca Allah Özü də zamansız və məkansızdır) aparmış, buradan isə Rəsulullah heç bir yaradılmışın qalxa bilmədiyi “Sidrətül-Müntəha”ya qalxmış və orada bir çox həqiqəti görmüşdür.

Dahi şairlərimiz Nəsimi, Xətai, Füzuli öz yaradıcılıqlarında “Merac hadisəsi”nə xüsusi yer

ayırmiş və fəlsəfi baxışları ilə bu fəvqəlhadisəni poetik naxışlarla təsvir etmişlər. Şeyx Nizami Gəncəvinin isə bu mübarək hadisəyə özünəməxsus baxışı vardır. Nizamişünas Siracəddin Hacı öz kitablarında bu müəzzəm ifadələri diqqət mərkəzinə çəkir: “Həzrət Məhəmməd (s) “Merac gecəsi” cəhətsizliyi, sonsuzluğu, məkansızlığı, ruhun dinclik sahəsini gördü: aşağı, yuxarı, ön, arxa, sağ, sol bir cəhətə çevrildi, altı cəhət aradan qalxdı, altı cəhət onun önündə nə dil çıxara bilər, həm cəhət, həm də Cahan Ondan qaçarlar, cəhətsiz olanın cəhətdə işi olmaz, bu cəhətdən o pərgar cəhətsiz oldu. Onun nəzəri cəhətin üzünə niqab salmayınca ürəyi təşviş və izzirabdan azad ola bilməzdi, cəhət gözdən itdi, cəhətlərin bazarını pozdu, üst və alt zəhmətindən xilas oldu, orada məkan və zaman yox idi, altı cəhətin zülfünü alında sındırdı, məkanın üzünə örtük çəkdi, qədimlik üzündən örtüyü açdı, dinclik məkanına daxil oldu” [9, s.749].

Bunu da demək çox vacibdir ki, Həzrət Məhəmməd (s) Meraca yuxarıda qeyd olunduğu kimi, zamanın nisbililiyi ilə qalxmışdır. Müqəddəs Qurani-Kərimdə zamanın nisbi olduğunu bəyan edən bir sıra məlumatlar vardır. Bu, “Həcc” surəsinin 47-ci, “Səcdə” surəsinin 5-ci, “Məaric” surəsinin 4-cü ayəsində öz əksini tapmışdır: “**...Rəbbinin dərgahında bir gün sizin saydığınızın (hesabladığınız vaxtın) min ili kimidir!**” [6]; “**O, göydən yerə qədər olan bütün işləri idarə edir. Sonra (həmin işlər) sizin saydığınızın (dünya ilinin) min ilinə bərabər olan bir gündə (qiyamət günündə) Ona doğru (Allahın dərgahına) yüksələr**” [6]; “**Mələklər və ruh (Cəbrail) Onun dərgahına (dünya ilə müqayisədə) müddəti əlli min il olan bir gündə qalxarlar**” [6].

Nizami Gəncəvinin bütün yaradıcılığı əslində Uca Allaha və Onun sevdiklərinə ünvanlanmışdır. Dahi şair sufi deyildi, lakin bir sıra tədqiqatçılar onun yaradıcılığında sufizm elementlərinin mövcudluğunu bəyan edirlər. Məsələn, filologiya elmləri doktoru Lalə Əlizadə özünün “Azərbaycan ədəbiyyatında alleqoriya” kitabında yazır: “Dahi mütəfəkkirin söz-sənət ecazları arasında “Yeddi gözəl” əsərindəki eşq və gözəllik anlayışının bədii-estetik təlqini baxımından məhz alleqorik rəmzi-metafarik obrazların timsalında reallaşır, məzmun, ideya və kompozisiyada özünü gerçəkləşdirir. Şairin bütün poemalarında astroloji biliklər nümayiş olunsada, “Yeddi gözəl” əsəri bu cəhətdən xüsusi mövqeyə malikdir. Planetlər, onların astroloji və mifik xüsusiyyətləri ilə bağlı bədii təsvir, eləcə də mövzu və ideya Nizaminin “Yeddi gözəl” poemasında bütöv bir poetik sistem, ədəbi kompozisiya olaraq ortaya çıxır” [10, s.192].

Azərbaycanda sovet hökuməti qurulmamışdan əvvəl Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”si o dövrəqədərki ədəbi mühit tərəfindən dəfələrlə tərcümə olunmuşdur. Məsələn, “Məcməüş-şüəra”nın üzvləri Əbdülxalq Yusif, Əbdülxalq Cənnəti, Məşədi Azər, Ağadadaş Müniri, Əliabbas Müznib ayrı-ayrı zamanlarda dəfələrlə “Xəmsə”yə müraciət etmiş və fars dilini mükəmməl şəkildə bildikləri üçün lüğətə ehtiyac duymadan müqəddəs Qurani-Kərimdən qaynaqlanan bədii ifadələrə, poetik qəliblərə əsasən, dahi şairin ölməz külliyyatını dilimizə çevirmişlər. Lakin sovet dönəmində klassik Şərq ədəbiyyatına məxsus bədii ifadə vasitələri, rəmz və simvollar epiqonçuluq sayıldığından şairlər dövrün tələbindən irəli gələrək “Xəmsə”də məhz bu poetik vasitələrlə ifadə olunan dini motivləri çıxarmış, əruz vəzninin bütün qəliblərini pozaraq onu heca vəzninə salmış, bu böyük sənət incisini Nizami Gəncəvi dühasından dəfələrlə aşağı səviyyədə yeni nəslə çatdırmışlar. Orijinala baxdıqca çox böyük fərq görünür. Dini ehkamlarla bağlı təsəvvürlərin ifadəsi də belə fərqlər sırasındadır.

Lakin Səməd Vurğunun “Leyli və Məcnun”un tərcüməsində Nizaminin Həzrət Məhəmmədə (s) həsr etdiyi “nət”i təqdirəlayiq hesab etmək olar:

Ey varlıq mülkünə böyük şahsuvar,
Əqlin sultanısan zəkavətin var.
Sonusan o mürsəl peyğəmbərlərin,
Sonun halvasısan duzu əvvəllin.
Varlıq bağçasının ilk gülü sənsən,
Zamanın sonuncu sərkərdəsisən [11].

Nizamiyə görə, doğru həyat düşüncəsi və yolu ancaq İslamdır. Yəni Uca Allaha təslim olmaqdır. Uca Allahın yaratdığı insanların İslamdan başqa həyat tərzini olmamalıdır. İnsanlığa doğru yol göstərmək üçün göndərilmiş peyğəmbərlər hər zaman İslamın buyurduğu həyat tərzini təbliğ etmişlər. Onlara inananlar da müsəlmanlar olmuşlar. Kim peyğəmbərlərin gətirdiyi ilahi əmrə, buyruqlara inanırsa, əməl edirsə, o müsəlmandır. Qoy pərdəni bizə çox görməsinlər və olan pərdəni götürməsinlər.

Nizami öz əsərlərində “pərdə” sözündən müxtəlif mənələrdə istifadə etmişdir. Lüğətdəki mənası “gizli”, “bürünmüş”, “örtülmüş” olan pərdə Nizami Gəncəvidə bəzən yuxu mənasında, bəzən Uca Allahın dərkedilməzliyi mənasında işlənmişdir:

Səninlə aramızda çox mənzillər var,
Səni ancaq qüdrətin eylər aşikar.
Asimanda və yerdə bütün sirrilər,
Bu sirrileri yalnız Yaradan bilər.
İnsan düşüncəsinin fəvqündədi bu.
Lahut aləmində bir bağlı qapı.
Kainatın hüdudları çatanda sona,
Doğulur ərşidə yeni ulduzlar.
Ulduzlar nur verir bütün cahana,
Cahan şölələnir yeni niyazla.
Yayılr cahana İlahi nəzər,
Düşüncə cəhdindən qalmayırsən.

Nizami Gəncəvi bu əsərdə Uca Allahın insan şüurunun fəvqündə olan, sonu, hüdudu olmayan “Lahut aləmi”ndə qərar tutduğunu, kainatın isə başlanğıcının və sonunun olduğunu, müqəddəs Qurani-Kərimdə vurğulandığı kimi, zaman-zaman genişləndiyini nəzərə yetirir.

Uca Yaradan Qurani-Kərimin 51-ci - “Zəriyə” surəsinin 47-ci ayəsində buyurur: **“Biz göyü qüdrətimizlə (qüdrət əlimizlə) yaratdıq və Biz (istədiyimiz hər şeyi yaratmağa) qadirik. (Və ya: Biz göyü qüdrətimizlə yaratdıq və Biz onu genişləndirməkdəyik)”** [6].

XX əsrin əvvəllərinə qədər dünya alimləri kainatın sonsuz ölçülərə malik olduğunu düşünürdülər. Lakin müasir texnologiyalar əsasında aparılan tədqiqat və hesablamalar, daha doğrusu rus fiziki Aleksandr Fredman və belçikalı astrofizik Corc Lemaytr kainatın fasiləsiz hərəkət halında olduğunu və genişləndiyini sübuta yetirmişlər.

Allah-Təala Müqəddəs Kitabımızda xəbər verir: **“Göylərin və yerin qeybi Allaha məxsusdur (Onun elmindədir). Bütün işlər də axırda Ona (Allaha) qayıdacaqdır. (Ya Rəsulum!) Yalnız Ona ibadət et və yalnız Ona təvəkkül elə. Rəbbin nə etdiklərinizdən qafil deyildir!”** [6].

Dahi şairin müqəddəs Qurani-Kərimə bağlılığını sübuta yetirməkdən ötrü bir neçə şeir nümunəsinə də nəzər yetirək:

Məsələn: **“Ey iman gətirənlər! Səbr və dua ilə (namazla Allahdan) kömək diləyin. Çünki Allah səbr edənlərlədir (onların dostudur)”** [6].

Nizami Gəncəvidə:

Səbr etməklə kişi zindandan çıxar,
Səbr ilə açılar bağlı qapılar.
İş çətinləşəndə səbr açar bağı,
Gecə ardında var sübhün çırağı [12, s.111].

“Həqiqətən, iman gətirib yaxşı işlər görənlər üçün Rəhman (ürəklərdə) bir sevgi yaradacaq. (Allah həm özü onları dost tutacaq, həm də onların məhəbbətini hamının, o cümlədən möminlərin qəlbinə salacaqdır)” [6].

Nizami Gəncəvidə:

İdrakı dinləsək, söyləyər o da,
Hər şey eşq üstündə durur dünyada.
Yaransaydı göylər eşqidən azad,
Düşün, olardımı yer üzü abad [12, s.89].

“Allah sizə əmanətləri öz sahiblərinə qaytarmanızı və insanlar arasında hökm etdiyiniz zaman ədalətlə hökm etməni əmr edir...” [6].

Nizami Gəncəvidə:

Məmləkətin dayağı ədalətdir hər zaman,
Ədalətlə nəsibin səadətdir hər zaman [13, s.13].

Dahi şairin “Xəmsə”-sində bütün səmavi dinlərə hörmətlə yanaşıldığını görürük. O, əsərlərində İslamdan öncəki dövrləri təsvir edərkən tək Yaradana inamı təbliğ edir. Bunu “İskəndərnamə”də də aydın görə bilirik. Nizaminin “Xəmsə”-sində İslamdanöncəki tarixi hadisələrin təsviri zamanı tanrıçılıq dininə sitayişin izlərini aydın görə bilirik. Şeyx Nizami İslamdanöncəki dövrü təsvir edərkən də təkallahlılığın təbliğatçısı kimi çıxış edir. Lakin Nizami həqiqəti məqsədinə qurban vermir.

Məhəmmədli Tərbiyə “Danışməndani-Azərbaycan” təzkirəsində Nizami Gəncəvinin “Xosrov və Şirin” əsərindəki Şirini xristian kimi qələmə verir: “Nizami Gəncəvinin ikinci məsnəvisi “Xosrov və Şirin” dastanıdır ki, Nizami onu hicri-qəməri 576 (1180)-cı ildə Şəmsəddin Cahən Pəhləvanın adına nəzmə çəkmişdir. Bu dastan Sasanilər sülaləsinin məşhur dastanlarındanır. Xosrov Pərviz Sasani sülaləsinin iyirmi üçüncü padşahı, Şirin isə onun hərəmxanasında olan xristian qadınlarındanır” [14, s.257].

“Bəzi qaynaqlarda yanlış olaraq Şirin “erməni şahzadəsi” adlandırılmışdır. Əslində poemada ərazi adı kimi göstərilmiş Ərməndə, Arranda Şirinin bibisi Məhin Banunun hakimiyyəti altında olan ölkələrdir. Məhin Banu müqayisə edərkən Xosrovu qədim İran şahı Keyxosrova, özlərini isə türk hökmdarı Əfrasiyaba bənzədir.

Şirin bir türk gözəlidir. Nizami bu əsərdə Şirini dəfələrlə “türk”, “türk gözəli” kimi təsvir edir. Onun Xristianlığa deyil, tanrıçılıq dininə mənsub olduğunu göstərir” [15, s.30].

Qeyd etməliyik ki, Şeyx Nizaminin yaradıcılığında islamçılıqla yanaşı, türklüyə olan sevgisi və hüsn-rəğbəti hər zaman özünü göstərir: “Nizami türk sözünü bəzən həqiqi mənada, lakin çox yerdə məcazi mənalarda, məsələn, paklıq, gözəllik, yüksəklik, adil, bilici, qorxmaz, cəngavər və qüvvət simvolu, qəhrəman mənasında işlətməmişdir: torke delsetan (ürəkəçan dilbər), torke tənəz (nazlı dilbər), torke nazənin əndam (gözəl əndamlı dilbər)...

“Həft peykər” dastanında nağıl söyləyən gözəlləri türk adlandırır. Gözəl Rum şahzadəsi onun gözündə Rum soyundan bir türkdür [16, s.19].

Lakin Şirin və onun bibisinin öz əsli-nəsəbi haqqında söylədikləri bu rəğbət hissindən doğmur, onların milli mənsubiyyətini əks etdirir.

Nəticə: Nizami Gəncəvi müqəddəs Qurani-Kərimin mübarək ayələrindən qaynaqlanaraq bütün əsərlərində istər müəllif sözlərində, istərsə də qəhrəmanların dilindən verdiyi beytlərdə həyatın müxtəlif sahələrinə dair, öz dövrünün ictimai, siyasi, əxlaqi normalarına müvafiq dərin mənalı fikirlər irəli sürmüşdür ki, bu fikirlər dahi şairin dini-irfani-fəlsəfi didaktik təlimini açıq-aydın bəyan edir. Onun müqəddəs Qurandan bəhrələnən yaradıcılığı insanı gözəl əxlaqa, vətəni sevməyə, Uca Allahın hidayət etdiyi yolla yaşamağa, mərdi-mərdanə ömür sürməyə, elm şərbəti içməyə, Allah, Peyğəmbər, vətən, torpaq, xalq, millət eşqi ilə yaşamağa səsləyir. Nizami “Şeyx”, “Mürşid”, “Ustad”, “Xoca” və “Müəllim”dir. O doqquz əsrə yaxındır ki, bizi öyrədir, bizə dərslər keçir. Bu, binası qiyamətə qədər dağılmayacaq əzəli və əbədi eşq məktəbidir.

ƏDƏBİYYAT

1. İsa Həbibbəyli. Azərbaycan ədəbiyyatı dövrləşdirmə konsepsiyası və inkişaf mərhələləri. Bakı: Elm, 2019, 452 səh.
2. R.Hüseynov. Nizaminin dünyası, dünyanın Nizamisi // Nizami və dünya mədəniyyəti (Elmi konfransın materialları). Bakı: Elm və təhsil, 2016.
3. Mahirə Quliyeva. Aşıq yaradıcılığı və dastanlar Şərq poetikası və islami dəyərlər baxımından. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Elmin İnkişafı Fondu. Bakı: Elm və təhsil, 2016, 404 səh.
4. Salman Mümtaz. Azərbaycan ədəbiyyatının qaynaqları. Tərtib edən: filologiya elmləri namizədi Rasim Tağıyev. Bakı: Yazıçı, 1986, 445 səh.
5. Həcər Babayeva. Üzeyir Hacıbəyovun yaradıcılığında Nizaminin qəzəlləri // “Qobustan” incəsənət toplusu, Azərb SSR Mədəniyyət Nazirliyinin nəşri, № 3, 1985, 96 səh.
6. Qurani-Kərim (tərcümə edənlər: Z.Bünyadov, V.Məmmədəliyev).
7. Siracəddin Hacı. Həzrət Nizami Gəncəvinin “Sirlər xəzinəsi” dastanının şərhli (X-XIII məqalələr), 8-ci kitab.
8. Mahirə Quliyeva. Nizaminin “Sirlər xəzinəsi” və Quran üslubu. Bakı: Elm, 2013.
9. Siracəddin Hacı. Həzrət Nizami Gəncəvinin yaradıcılığında peyğəmbərlik anlayışı və Həzrət Məhəmməd (s.ə.s). IV kitab.
10. Lalə Əlizadə. Azərbaycan ədəbiyyatında alleqoriya. Bakı: Elm və təhsil, 2020, 384 səh.
11. Fərrux Rəhimov. Nizami Gəncəvinin “Leyli və Məcnun” əsərində sonuncu peyğəmbərin tərifli / <http://cemiyyet.org/nizami-g%C9%99nc%C9%99vinin-leyli-v%C9%99-m%C9%99cnun-%C9%99s%C9%99rind%C9%99-sonuncu-peyg%C9%99mb%C9%99rin-t%C9%99rif/>
12. Nizaminin hikmət və nəsihətləri. Tərtib edən və ön sözün müəllifi: Vəhdət Sultanzadə. Bakı: Yazıçı, 1981, 149 səh.
13. Muxtar Cəfərov, Samir Ramizoğlu. Işıq saçan sözlər. Bakı: Nurlar, 2009, 568 səh.
14. Məhəmməd Tərbiyə. Danişməndani-Azərbaycan. Bakı: 1987, 438 səh.
15. Şəmil Sadiq. Ədəbiyyat. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi Azərbaycan Respublikası Təhsil problemləri İnstitutu. Abituriyentlər üçün metodik vəsait. 334 səh.
16. Doktor Cavad Heyət. Azərbaycan ədəbiyyatına bir baxış. Bakı: Yazıçı, 1993, 176 səh.
17. Bəkir Nəbiyev. Xəzan vurmaşın. Bakı: Elm, 2006, 452 səh.
18. Ə.Səfərli, X.Yusifov. Qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı: Maarif, 1982, 386 səh.
19. Rüstəmov A. “Xəmsə”də alleqoriya, rəmz və simvollar // “Ədəbiyyat” qəzeti, Bakı, 1991, IX, № 27.

Вугар Ахмед
**НИЗАМИ ГАНДЖАВИ В
РЕЛИГИОЗНО-ФИЛОСОФСКО-ИРФАНСКОМ КОНТЕКСТЕ**

АННОТАЦИЯ

Низами Гянджеви обогатил Восточное литературное мышление научными и философскими идеями и поднял свою поэзию на небывалую высоту своей универсальной и удивительной поэтической силой. Знаменитая «Хамса» поэта-мыслителя, стоящего на высшей вершине в поисках духовных богатств человечества, заняла достойное место среди шедевров мировой литературы. В период творчества Низами Гянджеви писал лирические стихи, а позже впервые выразил в своих стихах прогрессивные социальные и философские идеи. Низами Гянджеви внес в литературу народов Ближнего Востока чрезвычайно высокие гуманистические идеи и новые творческие достижения.

Его труд, основанный на Священном Коране, призывает людей к прекрасной нравственности, любить Родину, жить по пути Всевышнего, жить мужественно, пить шербет знаний и жить с любовью к Всевышнему, Пророку, Родине, земле, к людям и нации. Низами Гянджеви оставил такой след в мусульманской восточной литературе, что под его влиянием писали и творили сотни иранских и индийских поэтов.

По словам Низами, единственный образ жизни - это ислам. Посвятить себя Всевышнему. У людей, созданных Всемогущим, не должно быть иного образа жизни, кроме ислама. Пророки, посланные руководить человечеством, всегда проповедовали исламский образ жизни.

Vugar Ahmad
**NİZAMİ GANJAVI IN THE
RELIGIOUS-PHILOSOPHICAL-IRFAN CONTEXT**

ABSTRACT

Nizami Ganjavi enriched Eastern literary thinking with scientific and philosophical ideas and raised his poetry to unprecedented heights with his universal and wonderful poetic power. Famous «Hamsa» of the poet-thinker, standing on the highest top searching for the spritual riches of mankind has occupied the worthy place among the masterpieces of world literature. During his creativity, Nizami Ganjavi wrote lyric poems, and later, expressed his progressive social and philosophical ideas in his poetry for the first time. Nizami Ganjavi brought extremely high humanistic ideas and new creative achievements into the literature of the Middle East people.

His work, based on the Holy Quran, calls people to beautiful morality, to love motherland, to live on the way guided by Almighty, to live bravely, taste the knowledge and live with love to Almighty, the Prophet, Motherland, people and the nation. Nizami Ganjavi left such a mark in Muslim Eastern literature, that hundreds of Iranian and Indian poets wrote and create under his influence.

According to Nizami, the only way of life - is Islam. Devotion to the Almighty. People created by the Almighty should have no other way of life, than Islam. The prophets sent to lead humanity have always preached the Islamic way of life.